

tal diákjaink és értelmiségünk jelentős részének elfogadható a gátlástalan rasszizmus. A magyarországi cigányság kirekesztése a valamiféle színvonalat nyújtó közoktatásból néhány *aktivistán* kívül nem rázza meg sem a büszke honi közvéleményt, sem a közhatalom, az állam hivatalos képviselőit. Jellegzetes kortünet, hogy a cigányellenes oktatási szegregáció egyik botránykövét, egy „alapítványi iskolát” egy a médiában roppant divatos és frekvenciát, népszerű főiskolai oktató, amúgy baloldalinak mondott alkotmányjogász védte a magyar állammal szemben. Ami arra vonatkozóan is elképesztően pontos kortörténeti adalék, hogy a műfaji tisztázatlanság nem kizárólag a rasszizmusellenes, aktivista posztmodern társadalomtudósok sajátossága. És ebből a szempontból nézve már nem is olyan haszontalan olvasmány Back és Solomos readerje. Az abból kitűnő kordivat Magyarországra érkezését, ha nem is fenntartások nélkül, de őszintén várom.

A főleg a kötet második, terjedelmesebb felé átható, néhol megmosolyogtató aktivizmus pedig legújabb reformkorunkban, amely az öngondoskodás, a korszakváltás, a semmi jogot felelősség nélkül kritikátlan újkapitalizmusának jegyében köszönt ránk, még hasznos is lehet. Nem kizárólag cigányoknak, zsidóknak, bevándorlóknak, nőknek és mindenféle néven nevezhető *másoknak*, hanem a nevelésügy minden rendű és rangú résztvevőjének. Egy tényleg jobb jövő reményében.

(Back, *Les & Solomos, John: Theories of Race and Racism. London, New York, Routledge, 2000.*)

Kende Tamás

A RASSZIZMUS EGY LEHETSÉGES MEGKÖZELÍTÉSE

Vajon az antiszemitizmus és a fehér felsőbbrendűség egy általános jelenség különböző megnyilvánulási formái? Miért nem jelent meg Európában a rasszizmus a XIV. századig, és miért szökkent szárbá addig sosem látott módon a XVIII. és a XIX. században? Mi az oka, hogy a XX. században a rasszizmus intézményesített formában, a legszélsőségesebb módon jelent meg? Milyen kö-

zös jellemzőket találhatunk a dél-afrikai apartheid rendszere, a náci Németország és az amerikai Dél között a Jom Crow-érában?

Ezekre a kérdésekre keresi Frederickson a választ ebben az olvasmányos, számos történelmi példával és elemzéssel illusztrált műben. A középkortól egészen napjainkig követi történelmi perspektívából a rasszizmus különböző formáinak megjelenését, a párhuzamok és különbségek elemzésével.

Frederickson sem kerülheti el, hogy ne definiálja, mit ért rasszizmus alatt, és így mik azok a szempontok, amik vizsgálódását irányítják. Definíciója értelmében a rasszizmus túlnyúlik a tudományos vagy biológiai értelemben vett rasszizmuson, de a kultúrán, valláson, vagy rokonságon alapuló csoportos előítéleteket csak annyiban tekinti a rasszizmushoz tartozónak, amennyiben az egyébként etnokulturális különbségeket belső eredetűnek, megváltoztathatatlanak és eltörölhetetlennek tekintik. Ennél fogva tehát a rasszizmus nem csupán egy attitűd vagy egy meggyőződés, hanem meg is jelenik a társadalmi gyakorlatban, az intézményekben és rendszerekben. Így a xenofóbia, vagy amit Frederickson kulturalizmusnak nevez (a kulturális különbségek tolerálására való képtelenség vagy akarathány), mindaddig nem tekinthető rasszizmusnak, ameddig az asszimiláció valóságos opció, azaz a stigmatizált csoportok önkéntesen megváltoztathatják identitásukat, és így a domináns csoport megbecsült tagjaivá válhatnak. Mindezzel együtt továbbra is létezik egy nehezen definiálható határterület „kulturalizmus” és rasszizmus között, ahol a kultúra különböző felfogásainak vizsgálatával dönthető el, hogy az adott esetben beszélhetünk-e rasszizmusról. A rasszizmus két fő komponense mindezek alapján Frederickson felfogásában a különbözőség és a hatalom: egy csoport különbözősége válhat alapjává annak, hogy hatalomfőlényünket kihasználva az adott csoporttal úgy bánjunk, amit saját csoportunkkal szemben kegyetlennek vagy igazságtalannak ítélnénk.

A rasszizmus fogalmának ilyen meghatározását egészíti ki a könyv függeléke, amely a rasszizmus számos szociológiai és történelmi elméletét veszi számba és elemzi.

Frederickson vizsgálódásának elsődleges terpe a nyugati társadalmakban a késő középkort követően kialakuló modern értelemben vett rasszizmus. Természetesen ezek előtt, illetve a világ

más részein is léteztek és léteznek azok a jelenségek, amelyeket a fenti definíció alapján rasszizmusnak nevezhetünk, azonban Frederickson több okból is a XV. századot követő európai, illetve európai kolóniákon jelenlévő rasszizmust vizsgálja: először is, mert itt követhető nyomon a számos létező történelmi kutatás eredményeinek segítségével a rasszizmus megszületése, másodszor pedig mivel ennek volt a legnagyobb hatása a világtörténelemre, és végül mert itt lett átültetve a gyakorlatba a legszélsőségesebb formájában, miközben ugyanezen kulturális környezet másik fele elítélte azt.

A három fejezet közül, amely a rasszizmus történetének egyes szakaszait vizsgálja, az első a középkor vallási türelmetlensége és a felfedezések kora, valamint a reneszánsz megszülető rasszizmus közötti átmenetet tárgyalja, különös tekintettel Spanyolországra, az első gyarmatosító nemzetre. A második fejezet a modern rasszista ideológiák, különösen a fehér felsőbbrendűség és az antiszemitizmus kialakulását tárgyalja a XVIII–XIX. században. A harmadik fejezet pedig a XX. század nyíltan rasszista rezsimjeinek felemelkedését és bukását tárgyalja világtörténelmi kontextusban – az amerikai Dél a Jim Crow-éra, a náci Németország és a dél-afrikai apartheid vizsgálatával.

Hogyan és mikor is jelent meg a rassz fogalma az európai gondolkodásban? A kutatások alapján megállapítható, hogy sem az ókori görögöknél és rómaiaknál, sem pedig a korai kereszténység-nél nem lelhető fel a rasszizmus mai fogalmának megfelelője. Természetesen itt is beszélhetünk etnikai alapú előítéletek megjelenéséről, de a helyi istenségek tiszteletére vagy a kereszténységre való áttérés lehetősége nyitott volt minden csoport előtt, még akkor is, mint például a zsidók esetében, amikor az európai kereszténység attitűdje kifejezettebben ellenségessé kezdett válni irányukba a XII. század tájékán. Ekkor tehát a megkülönböztetés alapja még nem valamiféle belső, megváltoztathatatlanul vélt tulajdonság, hanem a zsidók „hitelensége”, mindazonáltal ez jócskán hozzájárul kirekesztettségükhöz, és ahhoz, hogy igen gyakran ők váltak a bűnbakkeresések és pogromok fő áldozataivá.

A modern értelemben vett rasszizmus másik fajtájának, a borszínen alapuló megkülönböztetésnek azonban nem találhatóak meg a középkori gyökerei. Ekkor Európa kapcsolatai Afrika fekete

bőrű népességével igencsak korlátozottak voltak, és ha egyáltalán, akkor inkább a pozitív előítéletek kialakulását segítették elő az afrikai keresztények, szentek és hősök köré szőtt legendák. A fehér felsőbbrendűség eszméje akkor szökött szárbá, amikor a portugál hajósok tengeri kapcsolatot létesítettek Nyugat-Afrikával, ahol már előttük is hagyományai voltak a helyi rabszolga-kereskedelemnek, és a tulajdon fő formája az emberi munkaerő birtoklása volt.

A modern rasszizmus első igazi megjelenési formájának Frederickson a XV–XVI. századi Spanyolországban élő megkeresztelkedett zsidókkal való bánásmódot tartja. Itt ugyanis a pogromok hatására nagy tömegben keresztelkedtek ki a zsidók, ennek ellenére az asszimiláció hagyományos formái megnehezültek, mivel kulturális különbségük számos elemét továbbra is megőrizték. A megkülönböztetés egyre gyakrabban már nem vallási, hanem faji alapúvá vált: a zsidó származás számos hátránnyal járt például az inkvizíció során vagy a közhivatalok viselése tekintetében.

A spanyol társadalom megtisztítása a zsidóktól, móroktól és ezek leszármazottaitól egy időben zajlott az Újvilág gyarmatosításával és egy másfajta különbséggel való találkozással. Az indián bennszülöttekkel kapcsolatban kétfajta felfogás vitázott az európai gondolkodásban: az egyik, miszerint az indiánok nem rendelkeznek az értelemmel és a racionális gondolkodás képességével, ezért csakis erőszakkal nyerhetők meg a kereszténység számára. A másik, a spanyol politika hivatalos álláspontjává váló álláspont szerint különbség teendő a pogányok, akik még sosem hallhattak Krisztusról, és a zsidók és muszlimok között, akik viszont ismerik és elutasítják a kereszténységet. De vajon mi indokolhatta ennek a gondolatmenetnek az alapján a fekete afrikai lakosság nagy számban történő rabszolgasorba hajtását a spanyolok, majd a többi európai gyarmatosító nemzet által? Erre igyekezett magyarázatot kínálni a bibliai Hám vagy Kánaán átkára való hivatkozás – eszerint Isten egyszer haragjában örök szolgásra ítélte Hámot és valamilyen leszármazottját, aminek fizikai bizonyítéka a fekete bőrszín. Ezen pedig az sem változtat, ha az illető fekete bőrű személy történetesen keresztény. Mivel pedig egészen a XVIII. századig nem érték komoly támadások a rabszolgaság intézményét, nem volt szükség ideológiai indoklás kidolgozására sem.

Ez az ideológiai indoklás válik szükségessé, és képezi a modern rasszizmus alapját a XVIII. századtól. A felvilágosodás során jelent meg az igazságosság és az evilági egyenlőség gondolata is – szembeállítva az Isten előtti egyenlőséggel –, amely kezdetül szolgált a rabszolgaságot és a zsidók kizsájtott státusát felszámolni kívánó törekvéseknek. Paradox módon viszont éppen az egyenlőséget hirdető eszméket vette alapul a „tudományos” rasszizmus, mivel itt már a megkülönböztetésnek nem lehetett oka egyszerűen az, ha valaki egy alsóbb rendhez tartozott: az állampolgári jogok gyakorlásából csak azokat lehetett kizárni, akiket erre „biológiaiailag alkalmatlan”-nak minősítettek. A felvilágosodás idején jelennek meg azok a fizikai alapú tipológiák, amelyek tudományos igénnyel igyekeznek leírni az emberi fajokat. Ezek legtöbbször nem csupán a fizikai leírásra szorítkoznak, hanem morális, intellektuális tulajdonságok és neoklasszikus esztétikai szempontok alapján rangsorolták is az egyes fajokat. Azonban ezeknek a gondolatoknak a nagy része nem bírt gyakorlati következményekkel, és az európai kultúra magasabbrendűségét nem vezette vissza biológiai felsőbbrendűségre.

Ekkor jelenik meg a másik fogalom is, amely a fajok közötti különbséget egy más szemzőgöbölígyekszik megragadni. A Herdernél kulcsfontosságú Volksgeist fogalma – miszerint minden etnikai csoport és nemzet rendelkezik egyfajta egyedi és feltételezhetően örök népszellemmel – alapjául szolgált a rasszizmus kulturálisan kódolt formájának, amely Németországban a zsidók megkülönböztetésében vált egyre erősebben tényezővé.

Mindemellett azonban alapvetően az emancipáció az, ami a zsidók és feketék helyzetét jellemzi a XIX. században, bár helyzetükből adódóan alapvetően különbözött a folyamat, amely által korlátozottan, de jogokra tettek szert Amerikában, illetve Németországban. Számos hasonlóság is megfigyelhető, például hogy az emancipáció szorosan kötődött a politikai pártok és csoportok harcához, és a liberalizmus térvesztésével, illetve a republikánus párt érdeklődésének elvesztésével politikai szövetségesek nélkül maradtak. További hasonlóság, hogy az emancipáció eredményeként a korábbi korszakban elképzelhetetlen módon versenyhelyzet alakult ki a többségi társadalom és a diszkriminált csoportok tagjai között. Mindemellett a rasszizmus kon-

textusában és jellegében a két csoport esetében a különbségek sokkal hangsúlyosabbak, mint a hasonlóságok, amik elsősorban ahhoz kapcsolódnak, hogy mely társadalmi osztályok érezték inkább fenyegetve magukat a kialakult verseny által, és Frederickson értelmezésében ezek magyarázzák a kétfajta rasszista ideológia jellegzetességeit és különbségeit. A német ideológia szerint – a Volksgeist fogalmán alapulva – a zsidó népszellem mindenben tökéletes ellentéte az ideálizált német szellemnek: míg az utóbbi spirituális, intuitív és becsületes, addig az előbbi materialista, racionális és gátlástalan. Amerikában a fehér felsőbbrendűség ideológiája a feketéket gyermegetnek és inkompetensnek tartotta, és így alkalmatlannak a teljes jogú állampolgárságra.

A harmadik fejezetben kerül sor a XX. század nyíltan rasszista rendszereinek tárgyalására az amerikai Jim Crow-éra, a náci Németország és a dél-afrikai apartheid vizsgálatával. Mit is nevez Frederickson nyíltan rasszista rendszernek? Bár mint az már látható volt, számos helyen és módon jelentkezett a rasszizmus a XX. századot megelőzően is, mégis ekkor következett be a rasszizmus weberi értelemben vett racionalizációja és bürokratizálódása: a megkülönböztetett csoportokkal kapcsolatban központi szinten jogszabályok születtek, amelyeket a modern bürokratikus módszerekkel és előrehaladott technika segítségével hajtának végre. A nyíltan rasszista rezsim jellemzői többek között a központi rasszista ideológia megléte, ennek a törvényhozásban való megjelenése (különösen jellemző módon a fajok közötti házasság megtiltása és meghatározott hivatalok viselésének tilalma), vagy a gazdasági forrásokhoz és lehetőségekhez való hozzáférés korlátozása. A nyíltan rasszista rendszerek kialakulásának alapvető feltétele a modernizáció és a modern társadalmak kialakulása, azonban felmerülhet a kérdés, hogy miért éppen ebben a három társadalomban alakulhatott ki ilyen rendszer? Ebben a szerző szerint fontos szerepe van a már korábbi századokban kialakult előítéleteknek és sztereotípiáknak, és annak, hogy az adott kisebbséget mennyire azonosították meghatározó nemzeti csapásokkal és megaláztatásokkal. Az első világháborút megelőzően a gyarmatosítást igazoló imperializmus nyíltan rasszista eszméje volt nagy hatással a gyarmatosításban érdekelt országok számára és végső soron az Egyesült Államokra is. Annak gondolata, hogy a fehér em-

ber mint felsőbbrendű faj felelőssége a „félíg gyermek” gyarmatosított népek feletti gondoskodás, ugyan nem feltétlenül járt azzal a feltételezéssel, hogy a gyarmatokon élő népek nem civilizálhatóak, mégis részben az imperializmus eszméje inspirálta a szegregáció kivitelezését Dél-Afrikában és az Egyesült Államok déli államaiban. Az első világháborút követően az imperializmus korszakának végével számos változás következett. Németországban, ami a háború egyik legnagyobb vesztese volt, Hitler a zsidóságot már nem etnikum vagy vallás alapján, hanem mint biológiai fajt határozta meg, és a Mein Kampfban lidérces látomásokban mutatja be, ahogy a zsidóság a német faj feletti uralomra tör. Hatalomra jutásukat követően a náciak a nürnbergi törvényekkel tették meg az első lépést afelé, hogy nyíltan rasszista rezsimet építsenek ki, ami pedig csak egy állomásnak bizonyult a népirtás felé vezető úton.

A második világháborút követően a náci birodalom rémíteteinek teljes megismerése az Egyesült Államokban is egyre inkább arra a felismerésre vezetett, hogy a Jim Crow-törvények nem csupán hasonlóak a náci törvényekhez – és így nemzetközileg egyre inkább szalonképtelenek –, de végső soron a nemzeti érdekeket is sértik. Azonban mivel a háborút követően már nem volt elemi érdek az egész társadalom egységének biztosítása, még további két évtizedbe telt, míg a feketék jogai teljes mértékben elismerésre kerültek.

Az egyetlen nyíltan rasszista rezsim, amely túlélte a második világháborút és a hidegháborút, a dél-afrikai apartheid rendszere volt. A legátfogóbb, hosszú távra tervezett szegregatív rendszer, amit valaha megalkottak, csak a hidegháború végétől kezdett repedezni, amikor Dél-Afrika már nem számíthatott nyugati segélyekre és toleranciára cserébe a kapitalizmus védelmében betöltött szerepéért.

Bár a nyíltan rasszista rendszerek összeomlottak, a XXI. században is jelentős problémát jelent a rasszizmus. Az „új rasszizmus” nem a genetikára, hanem a kultúrára alapozva különbözteti meg a nemkívánatos újonnan érkezetteket. A rasszizmus elutasítása pedig továbbra sem teremti meg a faji egyenlőséget és igazságosságot, mivel a rasszista rendszerek a megkülönböztetett csoportokat gazdaságilag és pszichológiailag sebezhető helyzetben hagyták, amely megnehezítheti számukra, hogy versenyezzenek olyan csopor-

tokkal, amelyek nem mentek keresztül efféle tapasztalatokon és élményeken. Vannak arra utaló jelek, hogy a faji alapú megkülönböztetést a hit- és vallásbeli meggyőződés alapján történő megkülönböztetés váltja fel, és az abszolutista vallás, amennyiben militánssá és átpolitizálttá válik, a XXI. század fő csoportok közötti konfliktus- és agresszióforrásává válhat.

(Fredrickson, George M.: *Racism – A short history*, Princeton, Oxford, Princeton University Press, 2002.)

Rác Judit

EGY KUTATÁSSOROZAT UTÓÉLETE

A kötet a szerzőknek a 70-es években elkezdett, és a 90-es években is folytatott vizsgálatairól számol be, amelyek nem csupán a címben jelzett kiegészítő iskolákról szólnak. A vizsgálatok az oktatás kontextusában foglalkoznak a társadalmi egyenlőtlenségekkel, vagyis azt a kérdést járják körül különféle kvantitatív és kvalitatív kutatási módszerekkel, hogy a magyar iskolarendszerben hogyan jelenik meg az intézményes diszkrimináció, hogyan járul hozzá a társadalmi egyenlőtlenségekhez az iskolai szelekció, és hogyan történhet meg, hogy azonos pedagógiai módszerek eltérő eredményekkel járnak a különböző társadalmi státusú családok gyermekei esetében.

A vizsgálatok mellett megismerheti az olvasó, hogy a különböző időpontokban (1978-ban, illetve 1996-ban) ismertetett eredmények milyen szakmai visszhangot váltottak ki, és a kutatások kapcsán kibontakozó viták milyen irányvonalat vettek. Így nemcsak a vizsgálatok újbóli közlése nyújt mára számunkra fontos kordokumentumot a társadalomról és az iskolarendszerről, hanem mindaz, ami a vitákban más szakterületek képviselői révén felmerült, és tükrözi a kor máig ható gyógypedagógiai elképzeléseit fogyatékoságról, speciális oktatásról, együttnevelésről.

A könyv első részében ismertetett vizsgálat több szempontból is rendkívül szellemes, találó és informatív a korabeli és a mai olvasó számára egyaránt. A tanulmány egy 1974–75-ben folytatott vizsgálatról számol be, amelyet Budapest